

שער שלישי: ניצני התיישבות וסוגיית השמיטה - שמיטות תרל"ה-תרמ"ב

הקדמה

כאמור, למרות הגידול המשמעותי באוכלוסיית היישוב היהודי בארץ, במהלך המאה ה-19, לא ניכר הדבר כמעט בשדה החקלאי. משכך, לא נדונה כמעט סוגיית השמיטה בהקשרים מעשיים. אולם בשליש האחרון של המאה ה-19 החלו לחול תמורות משמעותיות בכל הנוגע להתיישבות חקלאית יהודית. הדבר נבע במיוחד משינויים שחלו באימפריה העות'מאנית, ומתמורות שחלו בדמוגרפיה ובגיאוגרפיה של היהודים בעולם. להבנת השינויים הללו ובמשמעותם להתיישבות החקלאית היהודית, וממילא לשאלת השמיטה, יש לעמוד על עיקרי התמורות שחלו בתקופה זו בארץ. שער זה יעסוק אפוא בתמורות אלו ובביטוי שלהן בסוגיית השמיטה, בנוגע לשמיטות תרל"ה ותרמ"ב. הפרק האחרון בשער זה ייוחד לדיון התיאורטי הפומבי שהתעורר בסוגיית השמיטה, במהלך שמיטת תרמ"ב, בעקבות גל ההגירה הגדול שפקד באותה העת את יהדות רוסיה.

פרק שלישי: תמורות בארץ ישראל בשליש האחרון של המאה ה-19

אף שחלו במאה ה-19 התפתחויות שונות במצבה הכלכלי, בלטה ארץ ישראל בכלכלתה הבלתימפותחת. עקב ניהול לקוי של המערכת הפיננסית, בפרט בשנים שאחרי מלחמת קרים (1853-1856), הייתה האימפריה העות'מאנית נתונה במשבר חמור שבעקבותיו הפכה למדינת חסות התלויה בחסדי נושיה. הדבר מצא את ביטויו בארץ ישראל, שנמצאה בשולי האימפריה, אף יותר מבמקומות אחרים ברחבי האימפריה.¹

עוד בשלהי תקופת השלטון העות'מאני הייתה החקלאות מקור הייצור הדומיננטי בארץ (כ-80%), פי 23 מענפי התעשייה והמלאכה. פרט לסבון, שנמכר בעיקר בשוקי המזרח התיכון, לא התפתחה בארץ תעשייה של ממש. בשנת תר"מ (1880) חיו בארץ כ-450,000 אלף נפש, רק כרבע מהם חיו בערים.

מצב החקלאות במאה ה-19 עמד ברובו על רמה נמוכה של יכולים ועל טכנולוגיה טרום-תעשייתית העושה שימוש מועט בכלים מכאניים. צורת החקלאות הנפוצה ביותר בארץ ובסביבתה באותה העת הייתה המשק של הפלאח הערבי, שעיקרו גידול תבואות למחיית מגדליו. רוב הפלאחים היו בני כפרים שנהגו לעבד את אדמותיהם בשיטת

1. גרוסמן, האוכלוסייה, עמ' 7-8, 11, 50.

ה'מושעא': אדמות הכפר היו משותפות בין בני הכפר ואלו חילקו אחת לשנה או יותר את שטחי העיבוד מחדש, על פי גורל, כשכל פלאח מעבד בדרך כלל מספר חלקות קטנות מפוזרות בסך של כ-80-100 דונם.² כיוון שהאדמות חולקו מדי כמה שנים לא השקיע הפלאח בטיוב האדמה. הוא לא זיבל את שדותיו ולא נלחם במזיקי צמחים. לרשות משק זה עמדו זוג שוורים, חמור או גמל שניזונו ממרעה, וכך פרה, עופות ולעתים עיזים. לעבודתו השתמש הפלאח בהתקני עץ. המחרשה נרתמה לבהמה או שתיים ושימשה כמכשיר רב-תכליתי לעבודות החריש, הקציר, הדיש והזרייה.

הפלאחים גידלו זנים מקומיים של דגנים וקטניות בשדות בעל, שהתאימו לתנאי המשקעים של הארץ. גידולי החורף כללו בעיקר: חיטה, שעורה, תורמוס, פול וחימצה (חומוס). גידולי הקיץ העיקריים היו: דורה ושומשום. באזורי מישור החוף, בהם שררו תנאים טובים של חום וטל, גודלו גם אבטיחים. באזורי ההרים נאלץ הפלאח לעסוק בגידול מטעים לשיווק, בעיקר הגפן והזית, וגם אז חיפש דרך להשיג קצת אדמות מזרע במישור או מצא את לחמו על ידי חליפין.³

רק לאחר תחילת ירידת הגשמים, בדרך כלל בחדשי חשון-כסלו (נובמבר-דצמבר), ניתן היה לחרוש את האדמה הקשה לצורך הזריעה. בחדשי כסלו-טבת (דצמבר) היו זורעים את השעורה ובשבת (דצמבר-ינואר) את החיטה. קציר השעורים היה נעשה בחדשי ניסן-אייר (אפריל-מאי) וקציר החיטים בחדשי סיון-תמוז (מאי-יולי). כיוון שזריעת תבואות החורף שנה אחרי שנה פגעה קשה בתנובת היבולים, נהג בדרך כלל מחזור דר שנתי של זריעה. הפלאח חרש את שדהו בחדשי אדר-ניסן (מרץ-אפריל) כחמש פעמים, וזרע תבואות קיץ. תבואות אלו היו אמנם בעלות ערך משני מבחינת היבול (תבואות החורף היוו כ-80% מן היבול ותבואות הקיץ כ-20%), אך היה בהם ובחריש התכוף שקדם להם כדי לטייב במידה מסוימת את הקרקע, לאוורור את האדמה, ולמנוע צמיחת עשבי בר, דבר שהועיל מאד לצמיחת תבואות החורף הבא (דבר זה כונה בפי הערבים 'כראב'). לצורך הכנת הקרקע לזריעת גידולי הקיץ היו חורשים את האדמה בתחילת הגשמים ושוב 3-5 פעמים במשך החורף כדי שהקרקע תקלוט מספיק מים ולא תכוסה בעשבי בר. לעתים, ובעיקר באזורים שחונים, הוביר הפלאח את שדהו לאחר קציר תבואות הקיץ למשך שנה,

2. למעשה לא נאמדה האדמה ביחידות שטח אלא ביחידות עיבוד של פדאנים. פדאן הוא השטח שיכול פלאח בודד לעבד בשנה באמצעות צמד שוורים. שטחו של פדאן השתנה לפי טיב הקרקע ודרכי העיבוד ובממוצע מדובר היה בכ-120-150 דונם תורכי, שהם כ-110-140 דונם מטרי. שטחו של הדונם התורכי (כונה גם: דולם) היה 1,600 אמות מרובעות (אמה = 0.575 מ"ר), דהיינו: 919.3 מ"ר. דונם מטרי (=1,000 מ"ר), הוכנס לשימוש רק בתקופת השלטון הבריטי (אביצור, חיי יום יום, עמ' 187).

3. חיסין, מרשומות, עמ' 143; אביצור, שם; גרוסמן, האוכלוסייה, עמ' 32-40.

(כשלעתים חרש הפלאח את השדה כמה פעמים בחורף ולעתים השאירה בורה והיא שומשה למרעה שטייב את האדמה) עד זריעתה מחדש בתבואות חורף. במצב זה נהג באדמה מחזור תלת-שנתי (תבואות חורף, תבואות קיץ, שדה בור). בדרך כלל חילק הפלאח את שדהו, כשחלק נזרע בתבואות קיץ וחלק שני בתבואות חורף.⁴ בשנות ה-80 וה-90 השיגו הפלאחים בממוצע חמשה-ששה שערים בגידול החיטה (6 ק"ג חיטה לכל 1 ק"ג זרעים) ויכול החיטה המצוי היה כ-50-60 ק"ג לדונם.⁵ יכול השעורה עמד על כ-70-50 ק"ג לדונם בממוצע (8-10 שערים), הקטניות למיניהן כ-35-40 ק"ג, והשומשום כ-20 ק"ג. אלא שבניקוי הוצאות שונות (בהמות, עובדים, זרעים, מסים), היה נשאר בידי הפלאח, באם היה בעל המשק, בין 50%-70% רווח בלבד. קרוב לרבע בממוצע מיבול החיטה, כעשירית מיבול השעורה ויותר משליש מיבול הדורה ורוב השומשום, נועדו לשיווק. רוב התבואה נועדה למזון הפלאח וביתו ולכלכלת בעלי החיים שברשותו. ככלל ניתן לקבוע שכ-60 דונם מעובדים יכולים לקיים משפחה בת שש נפשות ברמת קיום בסיסית, בזמן שהפלאח הוא בעל המשק וברשותו כלי עבודה ובהמות. יכול זה הספיק לו באופן עקרוני להשקעות באמצעי הייצור, לצריכה, לאגירת עודפים, לתשלום מסים ולקניית מצרכים נדרשים, ברמת חיים נמוכה.⁶ אירועים שונים כגון מלחמות, גיוס לצבא, תמותת עובדים, תמותת בהמות ופגעי טבע, פגעו קשה במשק החקלאי והפחיתו עוד את התפוקה. למצבה הנחשל של הכלכלה הפלאחית תרמו גם סכסוכי כפרים וכן פשיטות של בדווים על הכפרים, מבלי אכיפה משמעותית של השלטונות.⁷

אחוז מועט מתבואת הארץ שימש ליצוא, ומלבד שאיכותה הייתה לא פעם ירודה, היה קשה לבעליה להתחרות בשווקים הגדולים שהתפתחו באמריקה ובאירופה. גידול התבואה שם, במהלך המאה ה-19, בשטחי קרקע עצומים ובשיטות עיבוד ואיסוף משוכללות, והובלתו ברכבות ובספינות חדישות לרחבי אירופה וגם לנמלי הים התיכון, הוזילו בצורה ניכרת את מחירי החיטה. כבר ברבע האחרון של המאה ה-19 צומצם מאד יצוא החיטה מנמל יפו לאירופה ולמעשה הוא חוסל לגמרי בשנות התשעים.⁸

4. ראו דלמן, עבודה ומנהגים, עמ' 131-136; חיסין, מרשומות, עמ' 143-144. וראו תיאורו של הרב אריה ליב פרומקין, בשנת תרמ"ח: "הקרקעות נחלקות לאדמת כרב ובור. הכרב הוא הקרקע שנזרעה מלא בשנה הקודמת תבואות קיץ ונאספה בירח אב אלול ונשארת אחרי זאת לשנה הבאה לזרוע עליו תבואות החורף למען תקל העבודה ולהשלימה בעתה בימות הגשמים. אולם האשכנזים [הגרמנים בשרונה] בוחרים לפעמים באדמה בורה לגמרי ועובדים אותה במחרשות כבדות" (אצ"מ 93\4 A).
5. אביצור, חיי יום יום, עמ' 196; גרוסמן, האוכלוסייה, עמ' 4, 36-40.
6. גרוסמן, שם, עמ' 32, 190.
7. אביצור, חיי יום יום, עמ' 196; אילן, החקלאות הערבית, עמ' 37-41.
8. גרוסמן, האוכלוסייה, עמ' 10-12; 39-40; אביצור, החיאת החיטה, עמ' 35-37.

בנוסף לכך הייתה התשתית התחבורתית בארץ לקויה ביותר. השלטון כמעט לא דאג לתקינות הדרכים ולביטחון העוברים בהם. דרכים לא נסללו, ואף דרכי העפר הקיימות לא זכו לתחזוקה, "ורק לרגלי הגמל יצלח למצא בה דרך לעלות הרים ולרדת בקעות ולהוליך משאותיה ממקום למקום"⁹. מציאות זו, כמו גם פגעי טבע שונים שהשלטונות לא הצליחו להתמודד עמם, פגעו קשה בכלכלה בכלל וביכולת היצוא בפרט.

יחד עם זה היה סחר החוץ בכללו במגמת עלייה. פתיחת תעלת סואץ בשנת תרכ"ט (1869) והתפתחות הסחר הימי וספנות אניות הקיטור ביים התיכון בתקופה זו, תרמו להרחבת ייצוא סחורות חקלאיות שנמצא להן שוק, כדוגמת ענף ההדרים המתפתח באזור יפו. אולם בענפים מסחריים אלה לא עסקה אלא שכבה דקה של בעלי ממון. ענפים אלו לא נגעו לרוב רובה של האוכלוסייה. מן המסחר נהנו אפוא בעיקר בעלי האחוזות, הסוחרים והמתווכים. גם השלטון הרוויח מכך באמצעות מסי יצוא.¹⁰

במהלך המאה ה-19 חלה התפתחות משמעותית בחקלאות במערב אירופה. הנהגת מחזור זרעים רבישנתי בשילוב עם זיבול שיטתי וגידול מספוא לבעלי חיים העלו את פוריות האדמות ואת טיב וכמות היבולים. ניסויים מדעיים שיטתיים ופיתוחים שונים בתחום המכאני ובטכניקות חקלאיות וכן פיתוח שיטות חדשות להדברת מזיקים ומחלות, הביאו לתנובת יבולים הולכת וגדלה. פיתוחים אלו לא נגעו למעשה למשק הפלאחי בארץ, אולם ניצנים של השפעה החלו להיכנס לארץ עם בואם של מהגרים מאירופה. הראשונים שהצליחו להקים משק המתבסס על שיטות מודרניות היו הטמפלרים. מדובר היה בחקלאים נוצרים שבאו מגרמניה והתיישבו בכמה מקומות בארץ. בין היתר הם הקימו, בשנת תרל"א (1871), מושבה חקלאית בשם שרונה באזור יפו. הם הנהיגו מחזור זרעים רבישנתי וזיבול בזבל אורגאני, פיתחו משק חלב גדול, טיפחו וגידלו זני צמחים וגזעי בעלי חיים משובחים. כן הביאו לארץ כלי עבודה מערביים, מחרשה, מהפכת ומשדדה, חרמש, מקצרה ומכונת דיש המופעלת בכוח בהמות. הטמפלרים השקיעו הון רב כדי לבסס את מושבתם שרונה בעשור הראשון לקיומה.¹¹ לאחר כמה שנים של קשיי הסתגלות לאקלים ולמציאות החקלאית בארץ, כמו גם קשיים אובייקטיביים כמו טיב קרקעות ירוד, מחסור בשטחי מרעה והגבלות מצד השלטון, הם הצליחו לבסס משק חקלאי ברמה כלכלית שלא הייתה מקובלת במשק המסורתי. בראשית שנות ה-80 "שרונה היתה ליישוב כפרי פורח. שטחי הקרקע הורחבו, דבר שאפשר גם להגדיל את ענף הרפת. כרמי גפן היין

9. הרשברג, משפט הישוב, עמ' 111.

10. גרוסמן, האוכלוסייה, עמ' 12.

11. המושבה מנתה בראשיתה 125 איש וההוצאות לנפש עמדו על כ-17 אלף פרנק (אביצור, החקלאות, עמ' 235).

השתרעו על אדמות החול במערב, ושטחי הפלחה והמספוא היו באדמות הכבדות בפאתי ודי מוסררה (נחל איילון) במזרח וסמוך לאל-עוג'ה (נחל הירקון) בצפון. המושבה המתכננת והמסודרת עם בתיה וגינות הפרחים, הירקות ועצי פרי הרשימה מאוד את המבקרים בה".¹²

מדיניות המסים וחוק הקרקעות והשפעתם

אחד המעכבים הגדולים של הכלכלה הארץ-ישראלית היו המסים שהוטלו על החקלאים ושיטת גבייתם. על פי החוק העות'מאני הבעלות על מרבית האדמות החקלאיות בארץ הייתה של המדינה. המעמד המשפטי של אדמות המדינה (אדמות 'מירי') היה כזה שהבעלות עליהן ('רקבה') נמצאה בידי המדינה, אך זכות השימוש בהן ('תסרף') ניתנה לחכירה בלתי-מוגבלת. הבעלות על הקרקעות הקנתה למדינה את הזכות לגבות מן המחזיקים בקרקע את 'מס העושר', מס על התוצרת החקלאית שנגבה מהתוצרת החקלאית עצמה. את כמות היכול החייבת במס אמדו בגורן מומחים לדבר ולאחר משא ומתן ממושך הוסכם על החלק המופרש למס. היכול שנקבע כמס הובא למחסנים, נשקל ונשלח ליעדו. באופן רשמי מדובר היה במס שנתי בשיעור 10% מן התוצרת בפועל (משנת תרמ"ו (1886) הוא עלה ל-12.63%. התוספת נועדה לצרכי חינוך, צבא ועוד). מס זה היווה לפחות 40% מהכנסות האוצר העות'מאני. על פי השיטה הישנה, שנהגה במשך מאות שנים, הייתה המדינה מפרסמת מכרז, בו הציעה למרכה במחיר את גביית המסים בחבל ארץ מסוים למשך תקופה מוגבלת, בדרך כלל שנה. המדינה קבעה את מכסת המסים שעל הזכייין לגבות והוא נדרש להגיש ערכות בנקאית ולעתים אף לתת תשלום מראש, כדי להבטיח שהוא אכן יגבה את המכסה עליה התחייב. בפועל גבו הזכיינים מהחקלאים, בסיוע כוח צבאי ולעתים בעזרת מוכתרי הכפרים, סכומים גבוהים בהרבה מהנדרש, וגובה המס הגיע לעתים אפילו עד כדי 40%-50% מהיכול. את ההפרש שלשלו הגובים לכיסם, כשהם אינם מתחשבים במצבו הכלכלי של החקלאי או בנסיבות כמו בצורת.¹³

התוצאה של מציאות זו הייתה פגיעה מתמשכת בחקלאים וביכולתם להשקיע בהשבת הקרקע. עם השנים הצטמצמו היכולים שהניבו השדות ומיסי המדינה פחתו בהתאם. כתוצאה ממציאות זו נחקק בשנת תרי"ח (1858) 'חוק הקרקעות'. מטרתו הייתה הגדלת הכנסות הממשלה מאדמות המדינה וזאת באמצעות ביטול הגורמים המתווכים בין השלטונות ובין החקלאים. בכך ביקש השלטון לעודד את המשק החקלאי הפרטי ואת היוזמה הפרטית. לצורך כך החל השלטון ברישום מדויק של כל הזכויות במקרקעין בספרי האחווה של המדינה ובהנפקת שטרי טאבו, שהיוו אישור העברת בעלות (קושאנים).

12. טלמן, המשק החקלאי, עמ' 70.

13. לסקוב, המושבות, עמ' 366; אילן, החקלאות הערבית, עמ' 84-85.

תהליך הנפקת תעודות הבעלות עצמו היה אמור להזרים לקופת המדינה הכנסה של 5% מערך כל קרקע. הוחלט שגביית המסים תיעשה באופן ישיר על ידי מנגנון של המדינה. כן הוחלט לבטל את הבעלות המשותפת של בני הכפר על אדמות הכפר (המושאע). ההנחה הייתה שהחקלאי הבודד ישקיע את מיטב מרצו בשטח שנמצא מעתה בבעלותו הפרטית, כתוצאה מכך התוצרת החקלאית תגדל ובהתאם יגדלו רווחי השלטונות, שיגבו את המס ישירות מן החקלאי. כדי להשיג באופן מיטבי את המסים המוטלים על הקרקע אותרו אדמות ללא בעלים כדי למוכרן. כן הוחלט שבעלים שלא עיבדו את הקרקע במשך שלוש שנים ללא הצדקה ולא שילמו מסים, פקעה זכות השימוש שלהם בקרקע והקרקע הפכה לאדמת 'מחלול' (אדמה נטושה מופקעת) וחזרה לרשות המדינה. גם כאשר מת המחזיק בקרקע ללא יורשים, שמידת קרבתם פורטה בחוק, הפכה הקרקע לאדמת 'מחלול' ונמסרה למדינה.

אלא שלמעשה, למרות מדיניות השלטונות, כ-70% משטחי הכפרים המשיכו להיות מעובדים בצורה משותפת (מושעא) עוד בראשית המאה ה-20. למצב זה גרמו נסיבות חברתיות, ביטחוניות וכלכליות שונות כמו גם חוסר אכיפה מספיק של השלטונות. כמו-כן הוסיפה הגבייה להיות בידי חוכרי מס מטעם השלטונות שגבו מסים מופקעים ושלשלו חלק גדול מן המסים לכיסם.¹⁴ נוסף לכך היה מוטל על בעלי הקרקע מס ה'וורקו', מס רכוש שנתי שהוטל על קרקעות (גם אם לא עובדו) ועל מבנים. גובה המס המקובל על קרקעות היה 0.4%-1% משווי הקרקע, תלוי בטיבה.¹⁵ פעמים רבות נגבה סכום מופקע בשל הערכה גבוהה של הקרקע על ידי השלטונות.¹⁶

מדיניות המסים נגסה בעודפי היבול ולא הותירה לפלאח עתודות לשעות משבר, כמו בעת בצורת, מחלות, התקפות ארבה ומזיקים. הפלאח התקשה אפילו בכיסוי הוצאות משפחתו וחוסר ממילא הון לצורך רכישת בהמות וכלים חיוניים כמו גם להרחבת שטחי המזרע. לרוב ככל הפלאחים היה המשק הפלאחי האפשרות היחידה לקיומם, בלי חשבון של כדאיות כלכלית, אלא לשם הקיום הפיסי שלהם ושל בהמות העבודה. איכרים רבים שנזקקו להלוואות למימון המשק החקלאי, לתשלום מס לממשלה או לצורך הקמת משפחה פנו למלווים בריבית שחייבו אותם בריבית גבוהה של 40%-50% לשנה ויותר. משלא עמדו בעומס החובות המצטברים איבדו הפלאחים את אדמתם או את חלקה. חלקם עזבו את הכפר והיתר הפכו לאריסים או לפועלים (חרתים). האריס היה בדרך כלל פלאח שגר בכפרו, אך בעל חלקה קטנה שאינה מספיקה לקיום או כמעט מחוסר קרקע ועדיין

14. נוקד, השפעת החוק, עמ' 85-86.

15. ילין, זכרונות, עמ' 184.

16. ראו להלן בנספח 1, הע' 82.

בעל זכויות בקניין המשותף של הכפר. בבעלותו היו שתי בהמות עבודה, כלי עבודה ובדרך כלל הזרעים. תמורת עיבוד אדמה שאינה שלו וההנאה מתבואותיה היה עליו להפריש חלק מסוים מן היבול (מחומש או רבע ועד חצי מן היבול). החרת, לעומת זאת, קיבל לעבודתו את בהמות העבודה, כלי העיבוד והזרעים מבעל המשק, ובתמורה לעבודתו קיבל כרבע מן התבואה או פחות מכך.¹⁷ ההערכה היא שכדי שאריס יוכל לקיים את משפחתו ברמת חיים מינימאלית היה עליו לעבד כ-20 דונם לפחות עבור כל נפש. דהיינו כ-100 דונם למשפחה בת חמש נפשות.¹⁸

לכאורה המשיכה המציאות שקדמה לחוקי 1858 לנהוג בפועל גם אחר כך, אלא שכתוצאה מהלחץ של השלטונות לרשום את האדמות על שם בעליהן השתנה מעמדן החוקי של אדמות רבות. היו אמנם כפרים שרשמו את הקרקע על שם המחזיקים בהם, אולם רבים חששו לרשום את האדמות על שמם, אם בשל מס הרישום שהוטל, אם בשל החשש לעמוד ישירות מול השלטונות, ואם בשל לחץ גורמים בעלי מעמד. בשל כך נרשמו אדמות רבות על שם כמה מנכבדי הכפר או מראשי החמולות ובפרט על שם כמה אפנדים בעלי הון. כך קרה שבמקום הריבוי המצופה של בעליות על מקרקעין, הואץ תהליך ריכוז קרקעות על ידי בני שכבה כלכלית וחברתית גבוהה. אלו קידמו על ידי כך בעיקר את האינטרסים הכלכליים שלהם על חשבון האוכלוסייה החקלאית.¹⁹

מציאות חדשה זו השפיעה השפעה רבה על יכולתם של יהודים לקנות אדמות, שכן קרקעות רבות החלו להיות מרוכזות בידי גורמים פרטיים שהיו מעוניינים למוכרן. אמנם עד השליש האחרון של המאה ה-19 לא יכלו כמעט נתינים זרים לרכוש קרקע ולרשמה על שמם ברחבי האימפריה העות'מאנית. רכישת קרקע על ידי זרים התאפשרה רק לאחר מתן פירמן (צו סולטאני) מיוחד. בשנת 1856 אושרה אמנם עקרונית הזכות לזרים לרכוש נכסים, אולם למעשה לא הוחל ההיתר בעשור הקרוב. בשנת 1867 נחקק חוק, בו נקבע שלבעלי נתינות זרה תינתן הזכות לרכוש מקרקעין בכל רחבי האימפריה העות'מאנית (למעט בחגי'אז) ולרשום אותם על שמם, בכפוף לחוק העות'מאני ולמערכת השיפוט שלו, לאחר חתימת מדינתם על הסכמתם להסדר זה. למעשה חתמו רוב מעצמות אירופה על הסדר זה, החל משנת 1869 ואילך. החלת החוק בפועל היוותה גורם משמעותי באפשרות הקנייה של יהודים ונוצרים בארץ.²⁰ בשנים אלו חלה תמורה גם ברמת הביטחון האישי ובסדרי השיפוט. בלחץ המעצמות ובניסיון למצב את שלטונו הנהיג הסולטאן התורכי

17. אביצור, חיי יום, עמ' 189-192; גרוסמן, האוכלוסייה, עמ' 11-12, 29-32.

18. גרוסמן, שם, עמ' 191.

19. נוקד, השפעת החוק, עמ' 86-89.

20. קרק, תהליכי שינוי, עמ' 35; בן-אריה, ירושלים החדשה, עמ' 489-490; נוקד, שם, עמ' 76-77.

רפורמות שונות באימפריה, שכללו צווים להסדרת נהלי שלטון, דיני עונשין, ביטול אפוליות בין מוסלמים למי שאינם מוסלמים ועוד. גורם נוסף שהשפיע על מעורבותן של הקונסוליות במתן הגנה לזכויות היהודים, היה כהונתם של יהודים אחדים כסגני קונסולים וכסוכנים קונסולריים במסגרת הקונסוליות הזרות, שנפתחו ברחבי הארץ ושכוונו אלך והתעצם.²¹

תנאים אלו יצרו מצע נוח יותר לשותפותם של יהודים בבעלות על אדמות חקלאיות ולעיסוקם בפעילות הקשורה בחקלאות, כמו גם לאפשרות הקמתם של יישובים חקלאיים יהודיים, שמצאה ביטוי ראשוני בהקמת בית הספר החקלאי 'מקוה ישראל'. מציאות זו הביאה לדיון מחדש בנושא השמיטה, בהקשרים אקטואליים.

בפרקים הבאים נדון אפוא בהשלכות של שינויים אלו על שאלת השמיטה, בנוגע לשמיטות תרל"ה ותרמ"ב.

21. נוקד, השפעת החוק, עמ' 76-77.